

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-8-72-40>

УДК 796.011.1.034.2/035

Поліщук Р.М.

Львівський державний університет фізичної культури
імені Івана Боберського

ФЕНОМЕН СПОРТУ У ДОСЛІДЖЕННІ Г. ПЛЕСНЕРА

Анотація. Ні для кого не секрет, що спорт вже давно став глобальним соціальним явищем. Він може бути використаний як платформа для досягнення багатьох соціальних цілей та вирішення ряду соціокультурних питань. Якщо його пристосувати до потреб та індивідуальних особливостей особистості, спортом можуть, через широкий спектр його засобів та форм, займатися люди всіх вікових груп – від наймолодшого віку (майже від народження) до старості. Також, спорт є потужною рушійною силою для індивідуальних дій, перетворень і різних соціальних подій та тенденцій. Спортивна діяльність дуже часто є важливим чинником особистого розвитку та пошуку свого місця у найближчому оточенні, а також у темпі та напрямку, в якому розвивається громада чи суспільство. Вплив спорту відчутний на культурних та політичних аспектах майже будь-якого суспільства, тому його варто аналізувати як органічну частину культури.

Ключові слова: спорт, відчуженість, публічність, агресивність, компенсаторна реакція.

Polishchuk Rostislav

Lviv State University of Physical Culture named after Ivan Bobersky

THE PHENOMENON OF SPORT IN G. PLESSNER'S RESEARCH

Summary. It's no secret that sports have long become a global social phenomenon. It can be used as a platform to achieve many social goals and address a range of sociocultural issues. Adapted to the needs and individual characteristics of the individual, sports across a wide range of means and forms can be practiced by people of all ages – from the youngest age (almost from birth) to old age. Also, sport is a powerful driving force for individual actions, transformations and various social events and trends. Sporting activity is very often an important factor in personal development and finding a place in the immediate environment, as well as in the pace and direction in which the community or society develops. The impact of sport is tangible on the cultural and political aspects of almost any society, so it should be analyzed as an organic part of the culture. In order to understand the role of sport in the life of modern society, it may be advisable to consider certain philosophical studies or the thoughts of individual thinkers. First of all, let's try to unravel the phenomenon of sport and its essential features with the help of Helmut Plessner's vision. Exploring the phenomenon of sports, the scientist rightly notes: «Everyone who begins to study the extremely important phenomenon of sports in our era, is surprised how little has been done in this field by sociology and anthropology. As if we do not want to admit that sport is an essential symptom, an essential manifestation of the cultural condition of our modern society». In his 1955 text, *Die Funktion des Sports in der Industriellen Gesellschaft*, Helmut Plessner discusses the phenomenon of sport (a scientist meant mass sport from a socio-cultural point of view) and its extraordinary significance for our time. It is an attempt of the scientist to link the emergence of the term «sport» in the context of industrial development.

Keywords: sport, estrangement, publicity, aggressiveness, compensatory reaction.

Постановка проблеми. Один із засновників філософської антропології Г. Плеснер писав про ексцентричність людини. Людина невичерпна, тому що її основа завжди розташовується «перед» нею. Призначення людини полягає в її самовизначенні, тобто в тому, що вона сама вибирає для себе своє призначення. Людина є тією, якою вона вирішила стати. Вона «проектуює» себе саму виходячи з ситуації невизначеності. Плеснер робить висновок, що тільки практична діяльність в незліченних ситуаціях вирішує питання про те, що собою являє людина в той чи інший конкретний історичний момент.

Досліджуючи феномен спорту, вчений слушно зауважує: «Кожен, хто починає вивчати надзвичайно значимий для нашої епохи феномен спорту, дивується, як мало в цій сфері зроблено з боку соціології та антропології. Наче ми не хочемо визнати, що спорт є сутнісний симптом, сутнісний прояв культурного стану нашого сучасного суспільства» [6, с. 190].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Філософські дискусії про спорт та його значення малодосліджені на теренах України.

Проте, варто згадати докторів філософії, котрі розробляють дану проблематику, а саме Ібрагімова М.М. та Білогура В.С. Більше опрацьоване питання філософії спорту зарубіжними дослідниками, навіть засноване відповідне товариство – П. Вас, А. Гутман, Макінтош та ін. Вчені розкривають багато соціокультурних аспектів, пов'язаних зі спортом, проте ці дослідження мають характер певних узагальнень. На нашу думку, для розуміння ролі спорту в житті сучасного суспільства буде доцільно розглянути певні філософські дослідження чи думки окремих мислителів. У першу чергу спробуємо розкрити феномен спорту та його сутнісні риси за допомогою візії Гельмута Плеснера.

Отже, **метою** даного дослідження є спроба розкрити феномен спорту та його сутнісні риси за допомогою візії Гельмута Плеснера

Виклад основного матеріалу. Гельмут Плеснер у своєму тексті 1955 року «*Die Funktion des Sports in der industriellen Gesellschaft*» обговорює феномен спорту (вчений мав на увазі масовий спорт з соціокультурної точки зору) та його надзвичайне значення

для нашого часу. Це спроба вченого пов'язати виникнення терміну «спорт» у контексті промислового розвитку. На його думку, спорт розвивається лише в промислово розвиненому суспільстві, для якого характерні технологічні особливості, великий поділ праці та урбанізація. Хоча він наполягає на тому, що коріння спорту лежать в доіндустріальній ері.

Вчений описує три основні мотиви, які спонукали до виникнення спорту в результаті промислового розвитку і пов'язані з цим проблеми.

Перший, який він виділяє – це «відчуття порушеного ставлення до тіла».

Глибоке незадоволення, пов'язане з урбанізацією й сучасними умовами праці, що характеризуються високими темпами індустріалізації, спеціалізації, бюрократизації і механізації, зачарувало людство. «Сучасні індустріальні суспільства втратили страх перед силою сексуального інстинкту і викреслили майже всі параграфи з книг законів, які регулювали статеві відносини. Манія схуднення чи омолодження в індустріалізованих країнах також може вважатися епідемією... виміри уявного тіла-Я цілковито відмінні від вимірів реального тіла...» [5, с. 133]. Це посилюється втратою натуралістичного елемента – відчуття та ставлення до тіла, а також втратою старого ремісничого, традиційного і сільського побуту.

Другий мотив – «опір анонімності».

Другим мотивом, на думку Плесснера, є прагнення вивести індивідуума з натовпу. Відома цитата Густава Лебона: «Натовп – це як листя, яке рухається при вітрі» [3]. В натовпі людина перестає бути індивідуальністю. Натовп завжди повинен мати певний об'єкт, без якого він неможливий та ним керує допитливість. Звичайно, у такій структурі найчастіше Інтелекту нема, люди у натовпі вже не індивідууми (людина перестає мислити) та відчувають безкарність [7].

З часом задоволення традиційної майстерності втрачено. Людина не отримує похвали або повагу за те, що вона зробила, тому «особиста/індивідуальна нота» в натовпі зменшується. Сьогодні ми бачимо себе скоріше як «колесо/гвинтик в натовпі», яке виконує якийсь вузько-спеціалізоване часткове завдання. Плесснер вважає, що вимірювання за продуктивністю, незалежно від рівня роботи (працівників, службовців, інтелектуалів) стало єдиним орієнтиром, проти якого не можна нічого зробити. Люди борються з «невидимістю у натовпі», оскільки тиск анонімності виявляється сильнішим, ніж тиск на виконання своїх обов'язків (професійна етика). Тим не менше, люди все ще прагнуть до визнання, захоплення, поваги і самореалізації. «Людина хоче бачити, захоплюватися і захоплювати» [12, с. 151]. Оскільки це не роблять можливим сучасні види праці, то люди в сучасному індустріальному суспільстві пробують реалізувати це у спорті через «фізичну силу, спритність і фізичну конкуренцію» [12, с. 152].

Третій мотив – «стійкість до відчуження».

Цей мотив пов'язаний з розглядом у філософській думці ХХ століття дослідниками форм відчуження, які властиві індустріальному суспільству. Проблема загострюється, адже суб'єктом

постає людина, котру «обезлюднили», тобто залишили без її суттєвих характеристик: відчуття самотності та виключності людини з існуючих соціальних зв'язків; відчуття втрати «справжнього Я», самовідчуження.

Наприклад, Освальд Шпенглер пов'язував відчуженість з перетворенням культури у цивілізацію, коли володарем усього постає бездушний інтелект, формуються безособистісні форми соціальних зв'язків, які пригнічують творче начало особистості [10]. Георг Зіммель підкреслював «інтелектуалізацію» суспільного життя та відчуження індивіда від соціальних та культурних утворень, його перехід у раціональну «одновимірність» [2]. Герберт Маркузе розробив концепцію «одновимірної людини», яка бере участь у нав'язаній їй споживацькій гонці і стає відчуженою від таких своїх соціальних характеристик, як критичне ставлення до існуючого суспільства, здатність до революційної боротьби за його реформування [4]. Еріх Фромм писав: «У промисловості людина перетворюється в економічний атом, який танцює під дудку настільки ж атомістичного управління. Ось твоє місце; ось так ти будеш сидіти; твої руки будуть рухатися на x дюймів в радіусі. У міру того, як плановики, хронометристи, вчені-економісти позбавляють робочих права вільно мислити і діяти, праця стає все більш одноманітною і бездумною. Робітникам відмовляють в самому житті: будь-яка спроба аналізу, творчості, всякий прояв допитливості, всяка незалежна думка є неприйнятними – і ось неминуче робочому залишається або втеча, або боротьба; його доля – байдужість або жага руйнування, психічна деградація» [9, с. 230–233].

Вищезгадані проблеми самореалізації, в свою чергу, вимагають *третього мотиву*, чому спорт став настільки істотним і повинен з'явитися в індустріальному суспільстві. Для досягнення результату і бажаного захоплення, і, таким чином, щоб можна було виділитися з натовпу, повинна бути міра, проти якої кожен може конкурувати. Власне, у цьому випадку спортивні показники можна виокремити як міру стандартизації послідовно стандартизованого світу. Це, у свою чергу, йде пліч-о-пліч з індустріальною епохою, лише завдяки «відкритому класовому суспільству вільної конкуренції» [12, с. 152] стало можливим показати свої здібності і дистанціюватися від заздальних визначеної класифікації.

Але це все більше ускладнювалося в трудовому житті. Індустріальне суспільство формується наукою та її винахідницьким духом. Людина досліджує і розвиває, тим самим створює стільки нововведень, які сьогодні здаються життєво важливими для нас. Однак, наукове пояснення ґрунтується не тільки на практичних, але особливо на теоретичних розширеннях, які вимагають більш тривалих тренувальних маршрутів. Оскільки все це являє собою динамічний процес і система досягнень підлягає постійним перетворенням, виникають нові професії і виникає своєрідне відчуження через інтелектуалізацію. Таким чином, здатність/придатність у професії протягом певного періоду часу важко визначити і людина шукає інтеграцію конкурсу «за межі

поділу на суб'єкти та професійні заняття, поза розпадом на конфесійні чи партійно-політичні табори» [12, с. 153]. З одного боку, вони тікають від змагань/конкуренції на роботі, але проявляють себе в спорті, щоб знайти бажане самоствердження. І тільки спорт може допомогти виконувати це у такий спосіб, коли робить людей щасливими, тому що він прагне до публічності.

З огляду на ці три основні мотиви, Плеснер робить висновок, що спорт є «компенсаторною реакцією» [12, с. 153]. Це перешкода для інтеграції бажань і потреб (рекреація, соціальний контакт, агресія, гра, самоствердження) міських жителів, тобто людей, що «померли» від промислового розвитку від «поневолення в житлових бункерах», повсюдної урбанізації. Для них спорт повинний бути вирішенням усіх проблем: будь то певний стрес або занадто мала рухливість, які ми відчуваємо сьогодні та які викликали безліч цивілізаційних хвороб, психічні проблеми, пов'язані з втратою в натовпі. Урбанізація, як видається, стала своєрідним «культурним макетом», майбутньою формою життя, але чи буде вона використовувати спорт як вирішення пов'язаних з цим проблем покаже час.

У другій частині свого дослідження Плеснер намагається підкреслити важливість спорту, яку він має для людей і перш за все для суспільного життя.

Так, осмислюючи важливість спорту для індустріального суспільства Плеснер знову використовує три пункти (своєрідну тріаду) для своєї теорії, щоб прояснити унікальний сенс і його популярність для людини.

1. «Інший робочий світ» з ігровим характером.

На думку Плеснера, відкрите суспільство дає кожному шанс вийти зі свого класу і, таким чином, приходять до висновку, що «ентузіазм до спорту... повинен бути сучасною внутрішньою соціальною конституцією» [12, с. 154]. Сьогоднішнє життя визначається, зокрема, робочим характером нашого індустріального суспільства, яке характеризується спеціалізацією і організацією і, в кінцевому рахунку, завершується механізацією й технізацією. «Принцип роботи повністю утвердився і з часом створив меритократію, яка пригнічує будь-який інший «відбір» та принцип оцінки» [12, с. 155]. Проте, Плеснер йде ще далі, описуючи «соціалізоване суспільство» [12, с. 155], з усіма його ускладненими організаціями і супутнім тріумфом праці, у якому може виникнути «безплідний залишковий феномен так званого дозвілля» [12, с. 156]. Однак, для такого дозвілля характерний певний ритм, якого не можна уникнути і який виходить за межі свят і мистецтва у спорт. У результаті сьогоднішнє суспільство стало набагато інтенсивнішим. Це відкрите класове суспільство, яке характеризується ліквідацією релігійних і демаркаційних кордонів, дозволяє кожному користуватися рівними можливостями. Це призвело до вільної конкуренції і тому кожен постійно намагається розвиватися, спеціалізуватися, організовуватися і краще структуруватися в світі без кордонів, адже статичний суспільний порядок відійшов у минуле. Залишається динамічне суспільство, у якому люди хочуть відступити від робочого се-

редовища, що керується діяльністю, оговтатися від неї, а потім опинитися в світі, де продуктивність враховується, але без роботи. Спорт надає можливість це ідеально поєднати і задовольнити потреби, звичайно, в аспектах «досконалості, подолання самонакладених штучних труднощів, розслаблення відволіканням» [12, с. 157]. Спорт є містком між дозвіллям і постійним тиском суспільства, якого навряд чи хто-небудь сьогодні не відчуває. «Він – це відкликання відкладених імпульсів, нереалізації в професії. Ця форма спокою об'єднує «занадто коротку потребу людини для гармонійного панування тіла, самоствердження та перевершення іншого» [12, с. 157]. На думку Плеснера він створює, так би мовити, «другий світ», який має яскраво виражений характер гри.

2. Публічний характер спорту.

Сьогоднішня диктує свої правила, тому люди все більше прагнуть до публічності. Телебачення «поневолює» свідомість людей, які тонуть у його сторінках, де їх зворушують герої кіно та інших передач, які стають кумирами для багатьох. Спорт також пропонує цю можливість представити себе публічно. У ньому сучасна людина має унікальну можливість жити далеко від телебачення, але втілити свої «героїчні мрії». Хоча щастя може бути недовгим, це, мабуть, бажана мета. Тут мова йде про інтеграцію соціальної маси в спорт і вільний шлях до популярності. Плеснер вважає, що «анонімність і самотність» міста інтегрується у велику групу – «справжнє товариство» або ж «коло, що поважає спорт, для кого він щось означає, через ті якості, які залишаються прихованими в повсякденному житті» [12, с. 159]. Високоспеціалізоване суспільство, з його анонімними, інтелектуалістичними та керованими механізмами, не дозволяє людям публічно представляти свою особистість. З одного боку можливості, які надає демократія закриті, з іншого присутня вільна конкуренція. Людина не усвідомлює себе публічною, незважаючи на надані можливості, які їй надає відкрите класове суспільство. Спорт робить це можливим. У ньому є всі підстави для того, щоб отримати визнання в соціальній групі, яка не стосується її професійного життя.

3. Потреба в агресії.

Варто зауважити, що феномен агресії (людської) досить складний для дослідження, оскільки для нього характерні велика кількість форм і способів прояву. Багато відомих науковців намагалися сформулювати свої теорії агресії, зокрема відомий австрійський психолог З. Фрейд. Вчений виділив два основні потоки людських інстинктів: інстинкти життя й інстинкти смерті [8]. «Внаслідок суперечливої взаємодії цих двох інстинктів виникає внутрішньопсихічний конфлікт. Власне, агресивну поведінку він розглядає як засіб вивільнення руйнівної (деструктивної) енергії та зміщення її на інші об'єкти для збереження внутрішньопсихічної стабільності Я людини. З. Фрейд припускав можливість вивільнення деструктивної енергії через неагресивну експресивну поведінку (наприклад, жарту чи спорт), називаючи це катарсисом» [1, с. 34–43]. Послідовник З. Фрейда, К. Лоренц (Lorenz K.) розглядаючи проблему людської

агресивності, також використовував розроблену ним теорію інстинкту. Лоренц вказує на те, що людина, пристосована еволюцією для виживання в невеликому колективі (що видно вже з того, коли важко запам'ятати більше двох-трьох десятків людей і підтримувати з ними близькі стосунки), в умовах мегаполісу не може без додаткового психічного навантаження стримувати свою природну агресивність [11, с. 10]. Агресія являє собою особливий вид енергії, яка постійно накопичується в організмі (на кшталт переповнення чаші). Дослідження К. Лоренца вказують на те, що агресія (накопичення енергії) невпинно шукає вихід. Тому люди продовжують активно шукати шляхи її вивільнення і єдиним можливим соціальним виходом може стати спрямування агресії в спортивні ігри та змагання.

Показово, що у сучасному суспільстві притуплюються багато притаманних людині імпульсів/інстинктів. Плеснер вважає, що піддані щоденній боротьбі за вільну конкуренцію, люди потребують способу вивільнити цю агресію. Рівні можливості і вільна конкуренція викликають розчарування, гальмування, недоліки, почуття неповноцінності. Відкладений тиск не знижується в терміні експлуатації, а лише посилюється. Можливим виходом з даної ситуації є спорт, який раніше був бойовою грою. Але війни в західному світі все більше призводять до подальшого зростання агресивності. Плеснер розглядає Олімпіаду як вираз сучасного націоналізму, а також сучасної війни західного світу. З одного боку війни відкидаються, але на Олімпійських іграх, так званих сучасних війнах, вони знаходять своє втілення, щоправда з «рицарським і мирним» прагненням. «Таким чином, у сучасному суспільстві рицарство привірюється до терміна спортивність, знайдена етична перспектива, яка є спортивною (чесна гра в межах правил)» [12, с. 162]. Виявляється позитивний зворотний ефект через такі чесноти, як командний дух, мужність і наполегливість. Спорт почав «відтворювати робочий світ відповідно до його менталітету» [12, с. 162]. Як вже згадувалося раніше, сучасне суспільство сьогодні неможливо зрозуміти без погляду та оцінки результатів, на перше місце ставлять «волю до досягнення» і «рекорди» [12, с. 164]. Власне дуалізм індустріалізації та спорту являє собою взаємно підсилюючу детермінативну структуру: «Агональне ставлення до спорту впливає на суспільство і відволікає його від себе, так що він бачить себе лише як конкуренцію». А оскільки індустріальне суспільство саме по собі є основою спорту, воно являє собою цикл, в якому люди накопичують все більше і більше агресивності, але не можуть повністю позбутися від неї в спорті.

Варто зазначати, Г. Плеснер побоювався, що його інтерпретація спорту може здатися занадто негативною. Але він не хотів робити похмуру «діагностику» спорту, а всього лиш, намагався «не допустити так званої «нісенітничі спорту», яка висловлює протилежну протилежність. Спорт може звільнити і освіжити функції багатьом, хто живе в тіні прогресу, адже він розвивався під тиском сучасного суспільства» [12, с. 165]. Крім того, Плеснер визнає, що спорт має вели-

кий побічний ефект. Він нескладний і «впливає на здоров'я народів» [12, с. 166]. Плеснер приходить до висновку, що «спорт не є кращим і не гіршим за соціальний порядок, з якого він виходить і який він врівноважує» [12, с. 166].

Висновок. Якщо уважно проаналізувати працю Гельмута Плеснера, можна з упевненістю стверджувати, що в сучасному суспільстві спорт виконує все ті ж функції та можна прослідкувати ті ж тенденції.

Сучасне суспільне життя практично не можна уявити без спорту, дуже багато людей так чи інакше у ньому задіяні. Звичайно, цікавою є теза «спорт не кращий ... ніж соціальний порядок, з якого він походить». Адже спортивна культура/система, також включає індивідів та взаємозв'язки між ними, які урегульовані певними нормами (правила, принципи, етичні норми тощо), що сприяють формуванню поведінки людини, необхідної для успішного функціонування цієї системи. Можна згадати багато історичних прикладів, коли спорт впливає на ту чи іншу культуру/суспільство: він може навіть служити ідеологічним інструментом влади в ході «війни без пострілів».

Проте, можна пізнати спорт в іншому ракурсі, як унікальний засіб відволікання від проблем суспільного життя, незалежно від професії чи відносин в сім'ї. Також можна дізнатись про свої фізичні межі і в той же час зміцнити своє здоров'я. Викристалізовується наполегливість і витривалість, які матимуть позитивний вплив на роботу і навчання, тобто орієнтовані на ефективність. Спорт зміцнює самооцінку людини з точки зору пізнання свого тіла і його меж, відчуття себе, допомагає усталенню соціальних чеснот нашого часу. Він додає впевненості у собі, коли розумієш, що ти визнаний і маєш особистий успіх. В так званих широких, рекреаційних і оздоровчих спортивних заходах люди шукають розслаблення і рівновагу в повсякденному житті.

Також він відіграє іншу роль у сучасних змаганнях, де сформовано прагнення до досягнення рекорду за будь-яку ціну. В сучасному суспільстві спорт це не тільки «компенсаторна реакція», це також і професія, і маркетинговий чи ідеологічний інструмент, окрема галузь чи субкультура. Часто прагнення людини для досягнення певного статусу в суспільстві, приймає перемогу у будь-який спосіб: нещасні випадки, каліцтво і смерть. Сьогодні спорт не просто баланс і гра, як це описує Плеснер, а скоріше засіб реалізації та демонстрації сили (особистої, групової, національної).

На нашу думку, як оздоровчий, розвиваючий чи «компенсаторний», спорт повинен стати однією з основних цінностей шкільної та студентської освіти. Він сприятиме командному духу, чудовій фізичній формі і здатній підвести дітей до змагань у суспільному житті, адже у сучасному соціумі конкуренція набирає обертів. Залишається зрозуміти, чи може спорт йти в ногу з розвитком суспільства і врівноважити його? Та чи буде він все більше ставати засобом досягнення соціальних цілей: як матеріальних, таких як гроші та визнання, так і психофізичних, таких як сила і популярність?

Список літератури:

1. Блискун О.О. Систематизований аналіз теорій, конструктів та моделей агресії (частина 1). *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2013. № 3. С. 34–43.
2. Зиммель Георг. Избранные работы. Киев : Ника-Центр. 2006. 440 с.
3. Лебон Г. Психология народов и масс. Санкт-Петербург : «Макет», 1995. 316 с.
4. Маркузе Г. Одномерный человек. Москва : «REFL-book», 1994. 367 с.
5. Образ, тіло, порядок. Гендерні дослідження в міждисциплінарному спектрі. Антологія. Київ : Медуза, 2014. 232 с.
6. Плеснер Г. Функции спорта в индустриальном обществе. *Социология власти*. 2018. № 30(2). С. 190–205.
7. Психология толп. Москва : Институт психологии РАН, издательство «КСП +», 1998. 416 с.
8. Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура. Москва : Ренесанс, 1991. 296 с.
9. Фромм Э. Человек одинок. *Иностранная литература*. Москва, 1966. № 1. С. 230–233.
10. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. 1. Гештальт и действительность. Москва : Мысль, 1993. 663 с.
11. Lorenz K. Das sogenannte Böse : Zur Naturgeschichte der Aggression. *Deutscher Taschenbuch Verlag. München*, 1963. P. 304.
12. Plessner H. (1956). Die Funktion des Sports in der industriellen Gesellschaft. Vortrag, gehalten am 13.12.1956 an der Universität Wien. *Wissenschaft und Weltbild. Vierteljahresschrift für die Grundlage der Forschung*, 9(4): 262–274. In: GS X, pp. 147–166.

References:

1. Blyskun O.O. (2013). Systematyzovanyi analiz teorii, konstruktiv ta modelei ahresii (chastyna 1) [Systematic Analysis of Aggression Theories, Constructs, and Models (Part 1)]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii*, no 3, pp. 34–43.
2. Zimmel Georg (2006). Izbrannyye raboty [Selected works]. Kyiv : Nika-Tsentr. (in Russian)
3. Lebon G. (1995). Psihologiya narodov i mass [Psychology of peoples and masses]. Sankt-Peterburg : «Maket». (in Russian)
4. Markuze G. (1994). Odnomernyy chelovek [One-Dimensional Man]. Moskva : «REFL-book». (in Russian)
5. Mishchenko K., Shtretlinh S. (2014). Obraz, tilo, poriadok. Henderni doslidzhennia v mizhdystsyplinarnomu spektri [Image, body, order. Gender studies in the interdisciplinary spectrum]. Kyiv : Meduza. (in Ukrainian)
6. Plessner G. (2018). Funktsii sporta v industrialnom obschestve. *Sotsiologiya vlasti*, 30(2): 190–205.
7. Institut psihologii RAN (1998). Psihologiya tolp [Psychology of the masses]. Moskva : izdatelstvo «KSP». (in Russian)
8. Freyd Z. (1991). Psihoanaliz. Religiya. Kultura [Psychoanalysis. Religion. Culture]. Moskva : Renesans. (in Russian)
9. Fromm E. (1966). Chelovek odinok [Man alone]. *Inostrannaya literatura*, no 1, pp. 230–233.
10. Shpengler O. (1993). Zakat Evropyi. Ocherki morfologii mirovoy istorii. 1. Geshtalt i deystvitelnost [Sunset of Europe. Essays on the morphology of world history. 1. Gestalt and reality]. Moskva : Myisl. (in Russian)
11. Lorenz K. (1963). Das sogenannte Böse: Zur Naturgeschichte der Aggression. München: Deutscher Taschenbuch Verlag. 304 p.
12. Plessner H. (1956). Die Funktion des Sports in der industriellen Gesellschaft. Vortrag, gehalten am 13.12.1956 an der Universität Wien. *Wissenschaft und Weltbild. Vierteljahresschrift für die Grundlage der Forschung*, 9(4): 262–274. In: GS X, pp. 147–166.